

VARGA BEÁTA

Az ortodox vallás védelmének szerepe Ukrajna 1654-es Oroszországhoz csatlakozásában

ABSZTRAKT

A Kijevi Rusz és az Arany Horda felbomlása után a 14. század második felében az ukrainai területek jelentős része a Litván Nagyfejedelemséghez csatlakozott, ahol az ortodox ruténeket nem érte vallási megkülönböztetés. A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség közötti perszonáluniót eredményező 1385. évi krewói unió, az 1569. évi lublini reálunió, valamint 1596-ban a breszti vallási unió és az ortodox egyház törvényen kívül helyezése az erőteljes katolizáció folyamatát indította el a lengyel–litván állam területén. Az ortodox lakosság vallási diszkriminációja hatására a kozákság vezetésével a pravoszlávia védelme érdekében szinte az egész ukrainai társadalom összefogott a lengyel–litván állam ellen. 1654-ben Ukrajna Oroszországhoz csatlakozásának indoklásakor pedig mind a hetmani, mind a cári kormányzat elsősorban a két népet összekötő közös ortodox vallásra helyezte a hangsúlyt.

KULCSSZAVAK: krewói unió, lublini unió, breszti unió, kijevi érsekség, Hetmanátus

Az ukrán történelem kezdeteit a Kijevi Rusz (862–1240) korára lehet visszavezetni. Ez az állam a három keleti szláv etnikum – orosz, ukrán, belarusz – etnogenezisében egyaránt meghatározó szerepet játszott. A Kijevi Rusz felbomlása után délnyugati részfejedelemségei az Arany Horda részévé váltak, majd a tatár államalakulat meggyengülését követően kezdetét vette a lengyel–litván vetélkedés az ukrainai területek megszerzéséért. Az 1340-es évek végére a kelet-ukrainai régió a Litván Nagyfejedelemség, míg Halics és Nyugat-Volhínia a Lengyel Királyság kötelékébe került. A litván uralkodók ukrainai terjeszkedési politikája „békés annexió” formájában valósult meg, ugyanis ezen területek „önkéntes csatlakozásáról” lehet beszélni. Gediminas litván nagyfejede-

lem (1316–1341) igényt tartott a Kijevi Rusz örökségére, amelynek szellemében utódai integrálták államukba a csernihivi, perejaszlavi és kijevi fejedelemségeket is.

A 14. századi latin nyelvű források (Zrodla Dziejowe, 1878: 34) „ruténeknek” vagy „ruszoknak” nevezik az egykori Kijevi Rusz délnyugati területein élő keleti szlávokat, a földjeiket pedig „ukrajnai” területeknek. A „kraj” szóra visszavezethető „Ukrajna” a korabeli értelmezésben valójában a határt vagy végeket jelentette (Довнар-Запольский, 1899: 229). Az ukrán elnevezést valójában csak az 1890-es évektől használták, először a galíciai rutének. A korábban pogány vallású litván nemesség tömegesen tért át az ortodox vallásra, és az 1386. évi lengyel–litván perszonálunió megkötéséig a római katolikus egyház nem tudta megvetni a lábát a Litván Nagyfejedelemség területén. Ez pedig kedvező helyzetet teremtett a Litvánia területén élő ortodox hitű keleti szláv – ukrajnai – népesség számára, amelynek tagjai a litvánoktól eltérően rendelkeztek írásbeliséggel, ezért az óegyházi szláv keleti szláv kancelláriai változata lett a fejedelemségben az írásbeliség alapja (Bojtár, 2011: 396). Teljesen másképpen alakult a Lengyel Királysághoz került ukrán területeken az ortodox lakosság helyzete. A lengyel kormányzat a katolikus vallás elterjesztésére törekedett újonnan megszerzett területein: 1367-ben Halicsban katolikus püspökség alapítására került sor, amelyet 1375-ben érseki rangra emeltek, majd székhelyét 1412-ben Lembergbe helyezték át.

A Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség közötti perszonáluniót eredményező 1385. évi krewói unió (Akta, 1932: 1–3) véget vetett az ukrajnai területek számára kedvező körülményeket biztosító litván fennhatóság korának. Ettől kezdve a „rutén” jogfosztott ortodox alattvalót jelentett, a közös államnyelv mindkét tagállamban a lengyel lett. A litvániai lakosság szervezett polonizációját és katolizációját jelentősen felgyorsította az 1387-es alapítású és a gnieźnói érsekség fennhatósága alá tartozó vilniusi püspökség hittérítő tevékenysége. Az 1413. évi horodlói unió (Akta, 1932: 50–55) a katolikus hitre áttért litván nemeseket a lengyel nemességgel azonos jogállásba helyezte, az ortodox rutén nemesség pedig kiszorult a privilégiumokból.

A 15. század második felére III. Iván moszkvai nagyfejedelem (1462–1505) egyre jobban aktivizálódó orosz külpolitikáját az „orosz földek összegyűjtésének”, azaz a Kijevi Rusz egysége helyreállításának eszméje vezérelte Moszkva égíse alatt. Vagyis az egykori keleti szláv államalakulat délnyugati területeit birtokló, hasonló célkitűzések által vezérelt litván uralkodók egyre komolyabb riválist találtak a felemelkedőben lévő orosz államban. A két állam konfliktusának elkerülése érdekében Sándor litván nagyfejedelem feleségül vette III. Iván lányát, és a házassági szerződésben megígérte, hogy Vilniusban ortodox templomot épít. Ígéretét végül nem tudta teljesíteni, mert szembekerült a lengyel–litván állam területén hegemon helyzetben lévő katolikus egyházzal. Ezért – orosz részről mintegy vallási okokból – 1522-ig tartó orosz–litván háborús konfliktus kezdődött, amelynek pozitív hatása abban mutatkozott meg, hogy a nagyszámú litvániai ortodox lakosság lázadásaitól tartva Sándor sem mint litván nagyfejedelem, sem mint lengyel király nem hozott korlátozó jellegű vallási-etnikai rendeleteket.

A LUBLINI UNIÓTÓL UKRAJNA OROSZORSZÁGHOZ CSATLAKOZÁSÁIG (1569–1654)

A varsói kormányzat nyomására a 16. század közepétől felgyorsultak a lengyel–litván reáluniót előkészítő tárgyalások. II. Zsigmond Ágost lengyel király számára létfontosságúnak számított, hogy ebben a törekvésében maga mellé állítsa a Litván Nagyfejedelemség ukrainai elitjét. Ennek érdekében kiadott egy privilégiumlevelet (Акты ЮЗР, 1863: 169–170), amelyben Volhínia, Kijev és Podólia nemessége számára biztosította anyanyelvük használatát és ortodox vallásuk elismerését. Végül a litvánok is kénytelenek voltak engedni, és az 1569. július 1-jén megkötött lublini uniós egyezmény (Akta, 1932: 414) értelmében a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség egy államban, az úgynevezett Rzeczpospolitában egyesült. Litvánia szinte valamennyi ukrainai területén elveszítette közvetlen birtokjogát: a lengyel korona 1569 után integrálta Podóliát, Volhíniát és Kijevet is. Vagyis – Kárpátalja kivételével – csaknem minden „ruszok” által lakott régió közvetlen lengyel fennhatóság alatt egyesült. Ez a változás pedig azzal járt együtt, hogy a litván uralkodók vallási és etnikai tekintetben megnyilvánuló viszonylag toleráns kormányzati módszereit a lengyel uralkodók katolizációs és polonizációs politikája váltotta fel. A varsói kormányzat legfőbb törekvése arra irányult, hogy a lengyel–litván állam területén élő alattvalókat egy lengyelül beszélő, latin műveltségű, katolikus vallású nemzetbe asszimilálja (Balla, 2014: 287).

A 16–17. század fordulójától az „Ukrajna” terminus már szűkebb értelmezést kapott, nem általánosságban a határvidéket, azaz a „végeket” jelentette, hanem már tulajdonnévként használva egy konkrét földrajzi egységet, a Dnyeper középső folyása által határolt területeket, a mai Ukrajna központi részét (Архив ЮЗР, 1863: 4, 196, 201). Az itt élő lakosságra az „ukrainai” jelzőt használták, ami azonban még mindig nem etnikai, hanem földrajzi, illetve közigazgatási hovatartozást jelentett (Архив ЮЗР, 1861: 142).

1569-től a Rzeczpospolita területén a katolikus lengyelek és litvánok a korábbiaknál is nagyobb előnyben részesültek az ortodox hitű ruténnel szemben. A lublini unió után jelentősen felgyorsult az ukrainai elit „polonizációja” és ezzel együtt a katolikus vallásra áttérése, aminek köszönhetően a lengyel nemesség jogállásába kerültek. Így a rutének gyakorlatilag a 16. század végére „elveszítették” nemességüket, ezért vezetésüket, érdekeik képviseletét és az ortodox vallás védelmét a 15. század végétől kiformalódó ukrainai kozákság volt kénytelen felvállalni. Az ortodoxia védelmének ügyét az ukrainai városi polgárság kezdeményezésére létrejött „egyházi testvériségek” is felkarolták, amelyek kezdetben vallási és szakmai társulásokként indultak, majd az 1580-as évekre kulturális és segélyszervezetekké váltak. A „testvériségi” mozgalom központja Lemberg lett, célja pedig az ortodox egyház és a társadalom moráljának helyreállítása, amelynek érdekében iskolákat alapítottak, nyomdákat létesítettek. A keleti pátriárkák, felismerve e szervezetek lengyel- és katolikusellenes irányultságát, elismerték és támogatták a tevékenységüket.

A 16. század második felére az ukrajnai ortodox püspökök jelentős része, akiket a lengyel kormányzat segített tisztségükbe, egyházuk helyzetével alig törődve szinte „világi” életet éltek. Ez a „demoralizált egyházi hierarchia” (Pelesz, 1881: 5) a 16. század végére egyre inkább hajlott az egyházi unióra, és 1590-ben néhány ortodox püspök vezetésével titkos gyűlés ült össze Belzben, hogy mérlegeljék ennek lehetőségét és a vele járó esetleges előnyöket (Pelesz, 1881: 236). Az általuk kidolgozott deklarációt III. Zsigmond lengyel király, a jezsuiták és a katolikus klérus nagy meglepéssel fogadták. 1595-ben az egyesülés híve, Mihail Rohoza kijevi metropolita Breszt városába ortodox egyházi zsinatot hívott össze, ahol a római katolikus egyházzal való egyesülésre szólította fel híveit (Архив ЮЗР, 1859: 468). Az ukrajnai ortodox egyház nehéz helyzetével és Bizánc 1453-as elestével érvelve a kijevi metropolita a következő szavakkal fordult a jelenlévőkhöz: „...egyesüljünk a római katolikus egyházzal, mellyel vallásunk hosszú évszázadokon keresztül teljes egységben és egyetértésben volt, de amelytől ok nélkül mégis elszakadtunk...” (Pelesz, 1881: 23).

Az ortodox klérus többsége, benne az alsópapság, azonban ellenezte az egyesülést, így 1596-ban a breszti vallási unió szakadást idézett elő az ukrajnai ortodox egyházon belül. Kiváltak az unió hívei, és megalakult a görögkatolikus vagy unitus egyház. A görögkatolikusok megtarthatták ugyan a szláv istentiszteleti nyelvet és egyházi szokásaikat, de el kellett fogadniuk a katolikus dogmákat és a pápa egyházfőségét. III. Zsigmond a breszti vallási uniót követően Mihail Rohozát „Kijev, Halics és egész Rusz metropolitájának” nevezte (Архив ЮЗР, 1859: 503).

A görögkatolikus egyház megalapítását követően a lengyel–litván uralkodó az ortodox egyház működését hivatalosan törvényen kívül helyezte a Rzeczpospolita területén. Ettől kezdve az ukrajnai kozákok a korábbiaknál is erélyesebben léptek fel a varsói kormányzat valláspolitikája ellen, és az ortodoxia legfőbb védelmezőjévé váltak. Az állandósuló kozák lázadások is hozzájárultak, hogy Jov Boreckij ortodox metropolitának 1620-ra sikerült visszaállítania a görögkeleti hierarchiát, és újra rendelkezni javaik nagy része felett, de a legitim működés engedélyezését nem tudta elérni egyháza számára a lengyel kormányzatnál.

A breszti vallási uniót követően a rutének körében egyre inkább előtérbe került az „Egész Rusz” egységének gondolata. A Litván Nagyfejedelemség keleti szláv ortodox lakosságát a 14–15. században vallása és etnikai hovatartozása miatt nem érte negatív megkülönböztetés, ezért fel sem vetődött számukra a Litvániától való elszakadás lehetősége. 1569 után azonban a Rzeczpospolita uralkodóinak diszkriminatív politikája az ukrajnai ortodox alattvalókban kiváltotta a védekezési mechanizmust. A korabeli irodalmi vagy történeti művekben hosszú ideig nem merült fel az a gondolat, hogy a Moszkvai Oroszország orosz alattvalói és a Rzeczpospolita „rusz” lakossága valójában egy népet alkotna, a rutének az oroszokra másik népként tekintettek. A „Nyugati Ruszt”, azaz a lengyel–litván államon belüli keleti szláv területeket addig nem nevezték Kisoroszországnak, amíg 1654-ben nem csatlakozott a „Keleti Ruszhoz”, azaz a moszkvai

orosz államhoz (Максимович, 1877: 307). Ebben a kérdéskörben fontos forrásként kell kiemelni egy 1592-ből származó dokumentumot, amelyet a Lembergi Egyházi Testvériség intézett I. Fjodor cárhoz, akit a „híres Rusz nemzetségből származó pravoszláv cárnak” neveztek (Акты 3Р, 1851: 47–51). Az orosz uralkodót Vlagyimir fejedelemmel állítják párhuzamba, aki 988-ban bizánci közvetítéssel a Kijevi Ruszban felvette a kereszténységet. A moszkvai uralkodót Vlagyimir leszármazottjának tekintették, ahogyan magukat is, akik a lengyel–litván államban kiálltak az ortodox vallás védelmében. Kiemelést érdemel továbbá Jov Boreckij ortodox metropolitának I. Mihály cárhoz 1624-ben intézett kérelme, amelyben az ukrainai pravoszláv lakosság támogatását kéri az egyházi unió és a katolicizmus elleni, valamint Ukrajna Oroszországgal való újraegyesítéséért folytatott küzdelmükben. Jov Boreckij az orosz uralkodót „Isten kegyelméből uralkodó moszkvai nagyfejedelemnek és minden orosz föld (вся Российская земля) cárijának” nevezte (Воссоединение, 1953/A: 46–48). Ebben a szövegösszefüggésben nagyon fontos a „minden orosz föld” és főleg a „cár” terminus használata a moszkvai nagyfejedelmi titulus mellett. Ezzel a kijevi metropolitának az lehetett a célja, hogy kifejezze azon meggyőződését, miszerint a Rzeczpospolitának és „Moszkóviának” teljesen más történeti gyökereik és identitásuk van, és csak az utóbbi uralkodóinak lehet történeti jogalapjuk az „orosz földek összegyűjtésére”, azaz a Kijevi Rusz összes területének birtoklására, beleértve délnyugati, azaz ukrainai részeit is. Ugyanakkor azt is ki kell emelni, hogy Boreckij nem a „közös vér vagy eredet”, hanem a közös ortodox vallás nevében kéri az orosz uralkodó védnökségét, illetve segítségét. Az ortodoxia számára külföldi támogatást keresve Boreckij szemmel láthatólag egyre inkább Moszkva felé próbált közeledni.

A vallási ellentétek mérséklése érdekében III. Zsigmond 1632-ben hivatalosan visszaállította az ortodox egyház legitim működésének jogát (Беднов, 1968: 204), IV. Ulászló pedig ugyanezen év november 1-jén kiadta „Cikkelyek a Lengyel Királyság és a Litván Nagyfejedelemség területén a pravoszláv egyház helyzetének megnyugtató rendezése érdekében” (Архив ЮЗР, 1861: 208–214) című rendeletét, amelyben az újonnan megválasztott lengyel uralkodó felvázolta az unitus és az ortodox egyház közötti határozott demarkációs vonalat. Ezt követően mind a görögkatolikus, mind az ortodox egyházi vezetők részéről felvetődött az ukrainai egyházi egység visszaállításának terve. Az unitusok kompromisszumkészsége azzal magyarázható, hogy minden igyekezetük ellenére sem sikerült a lengyel–litván államban a katolikus klérus tagjaiéval egyenértékű megbecsülést és a katolikus egyházon belül azonos privilégiumokat elérni. Petro Mohila kijevi ortodox metropolita vezetésével egy patriarchátus felállítását tervezték Kijevben, amely felügyelné az egyesített ukrainai egyház autonómiáját, visszaállíthatná Kijev vallásiközpont-szerpét, és egyúttal a moszkvai patriarchátus méltó vetélytársává válhatna (Chubaty, 1954: 61). A majdani kijevi patriarchátus pedig reményeik szerint nemcsak Kelet-Európa második egyházi központjává, hanem a kereszténység ökumenikus patriarchátusává, mintegy „Harmadik Rómává” is emelkedhetett volna. Ezen törekvésük azonban már eleve magában hordozta a konfliktus lehetőségét a moszkvai patriarchátussal.

A breszti vallási unió és azt követően az ortodox egyház törvényen kívül helyezése végzetes következményekkel járt a varsói kormányzat számára: az ortodox vallás védelme ürügyet szolgáltatott a kozák felkelések számára, és egyre inkább összekovácsolta az ukrajnai lakosságot. Az 1596-tól állandósuló, viszonylag kis létszámú kozák lázadások csúcspontját a katonai vezetőjük, Bohdan Hmelnickij hetman vezetésével kirobbant kozák felkelés jelentette 1648 és 1654 között. A kezdeti elsöprő győzelmek hatására szinte az egész ukrajnai ortodox lakosság csatlakozott a kozákokhoz, akiknek a felkelése a pravoszlávia védelmét és a Rzeczpospolitától való esetleges elszakadás gondolatát is zászlajára tűző össznépi mozgalommá fejlődött (Gebei, 1985). 1648-ban a kijevei metropolita, Szilveszter Koszój áldását adta a lengyelelles felkelésre. A lelki támogatásért cserébe a hetmani kormányzat megerősítette az egyház földtulajdonjogát, továbbá az a kozák elittel és a nemességgel együtt részt vehetett a közigazgatásban. 1648 végén Paisziosz jeruzsálemi pátriárka Oroszországba látogatott, és útközben találkozott Hmelnickijel is, akinek a közös ortodox vallásra hivatkozva azt tanácsolta, hogy önként és feltétel nélkül helyezték magukat a cár fennhatósága alá. Jóllehet a hetman már 1648 májusában kérte az orosz uralkodó védnökségét, a lengyelek elleni győzelmeken fellelkesülve reális esélyt látott arra, hogy az újonnan megválasztott II. János Kázmér elismerje és kiterjessze a kozákok jogait és privilégiumait. Hamarosan kiderült azonban, hogy a szejm (a lengyel országgyűlés) nem hajlandó egyezkedni a kozákokkal, ezért Hmelnickij elfogadta Paisziosz azon ajánlatát, hogy közvetít a hetmani és a cári kormányzat között. 1649. február 4-én Paisziosz pátriárka jelenlétében I. Alekszej személyesen fogadta a hetman követét, Szilván Muzsilovszkijt. A találkozó végül nem vezetett eredményre, mert a pátriárka szerint a Zaporozsjei Had a cár fennhatósága alá akart kerülni (Документи, 1961: 99), ugyanakkor a kozák küldött erről egyelőre nem kívánt nyilatkozni. Mivel az álláspontok nem közeledtek egymáshoz, 1649. március 16-án Muzsilovszkij dolgavégetlenül távozott az orosz fővárosból (Документи, 1961: 127–131).

A Hmelnickij-mozgalom vezetői, jóllehet elsődlegesen a pravoszlávia védelmét tűzték a zászlajukra, elsősorban a kozákoknak kívántak magasabb társadalmi pozíciókat biztosítani. 1648-tól a kozákok döntő befolyáshoz jutottak az ukrajnai területek irányításában, már nem egy „köztes” – a nemesség és a jobbágyság közötti – társadalmi kategóriát, hanem különálló társadalmi réteget alkottak, a „kozák arisztokráciát”, amely magához ragadta a kormányzást. A felkelők által elért legfőbb eredménynek az 1649-es zborivi egyezmény (Воссоединение, 1953/A: 299–306) tekinthető, amelyben a lengyel kormányzat elismerte a kijevei, braclavi és csernihivi vajdaságokat magában foglaló „Kozák-Ukrajna” autonóm státuszát a Rzeczpospolitán belül. A szerződés gyakorlatilag legitimálta a lengyel–litván államon belüli autonóm kozák állam létrejöttét. Az 1651. szeptember 18-án megkötött Bila Cerkva-i egyezmény (Бантыш-Каменский, 1858: 29–31) értelmében a továbbiakban csak a kijevei vajdaság tarthatta meg az autonómiáját, vagyis az 1651-es szerződés rendelkezései már jelentős visszalépést jelentettek a zborivi megállapodáshoz képest, ami a Hmelnickij-mozgalom hanyatlását jelezte. Az egyesült kozák–

tatár csapatok 1653. szeptember végén megtámadták a lengyel tábornok Zvanec mellett, de annak ellenére, hogy a kozákok a győzelem küszöbén álltak, a velük szövetséges krími tatárok tárgyalásra kényszerítették őket, így a mozgalom végveszélybe került.

A felkelők számára Oroszország számított a legmegbízhatóbb szövetségesnek, de Alekszej Mihajlovics cár 1653-ig kiváró taktikát folytatott. Miután Moszkvában értesültek a kozák hadak zsvaneci kudarcáról, Bohdan Hmelnickijnek a cári kormányzatnál diplomáciai, gazdasági és katonai segítséget kérő levelei (Воссоединение, 1953/B: 34–37, 127–131, 132–133) végre meghallgatásra találtak. A hetman 1648. június 8-án intézte első „segítségkérő” levelét I. Alekszejhez, értesítve a cárt IV. Ulászló haláláról, és kifejezve azon reményét, hogy „Isten adná, hogy ő a lengyeleknek és az ukránoknak is közös pravoszláv uralkodójuk lehetne” (Воссоединение, 1953/B: 32–33). Vagyis a kozák vezető azt a lehetőséget sugallta Moszkvának, hogy a kozákok segítségével az orosz uralkodó megszerezhetné a lengyel trónt. A cár azonban kezdettől fogva a semlegesség politikáját gyakorolta az ukrainai területekkel kapcsolatban, ezért a kozák vezetés által remélt katonai támogatásra I. Alekszej nem tett ígéretet, csupán földet ajánlott az orosz állam területén letelepülő menekülteknek, amit néhány kisebb kozák csoport ki is használt. Több körülmény is közrejátszott, amelyek Alekszej Mihajlovicsot végül beavatkozásra késztették. Egyrészt az egykori Kijevi Rusz mint az első jelentős kelet-európai államalakulat délnyugati – ukrainai – területeinek megszerzésével sikeresen lezárulhatott volna az „orosz földek összegyűjtésének” folyamata a moszkvai uralkodók részéről. Ezenkívül fontos szerepet játszott az Oroszországon kívül élő „hittestvérek” védelmének eszméje, amely ideológiailag megalapozhatta az ukrainai mozgalom támogatását és az ortodox rutének „felszabadítását” a katolikus elnyomás alól (Sashalmi, 2008: 217–218). A cári kormányzat csak akkor döntött a beavatkozás mellett, amikor egyrészt elég erősnek érezték Oroszországot, hogy szembeszálljon a lengyel–litván állammal, másrészt miután az ukránok mozgalma erős és megbízható szövetséges hiányában lehanyaglott, valamint egysége is megbomlott. Ekkor már fennállt annak veszélye, hogy az oroszoknak le kell mondaniuk az ukrainai területek megszerzéséről és ezáltal az egykori Kijevi Rusz egysítéséről Moszkva főisége alatt.

1653. október 1-jén az országos gyűlés, a zemszkij szobor a cár javaslatára elfogadta Hmelnickij azon – többször is megfogalmazott (Воссоединение, 1953/B: 33) – kérelmét, miszerint a „Zaporozsjei Hadat minden földjével és lakosával együtt az orosz cár védnöksége alá fogadják” (Воссоединение, 1953/C: 406–414). A döntést a cári kormányzat elsődlegesen azzal indokolta, hogy „János Kázmérnak, az örökbékét [az 1634. évi poljanovói béke – V. B.] megszegve, a Moszkvai Állam felé ellenséges szándékai vannak, és a kereszténység egyik legfőbb ellenségével, a krími kánnal szövetkezve Moszkva ellen akarnak vonulni [...], az elmúlt években Bohdan Hmelnickij és a Zaporozsjei Had követeket küldött egész Rusz cárijához és nagyfejedelméhez, Alekszej Mihajlovicshoz, akivel tudatták, hogy a pánok radája [a szejm – V. B.] és a Rzeczpospolita támadást intézett a pravoszláv keresztények és templomaik ellen [...] ezért arra kéri a hatalmas kereszt-

tény uralkodót, Ő Cári Fenségét, hogy [...] gyakoroljon kegyet felettük, és a hozzájuk hasonló igaz keresztényeket fogadja hatalmas uralkodói keze alá...” (Воссоединение, 1953/C: 401).

A zemszkij szobor döntését követően az orosz uralkodó Vaszilij Buturlin bojár vezetésével küldöttséget indított a hetmanhoz a csatlakozási feltételek megtárgyalásáról. 1654. január 8-án Bohdan Hmelnyickij Perejaszlavba összehívta a Zaporozsjei Had általános gyűlését, a Hadsereg Radát, ahol a hetman négy alternatívát vázolt fel: a visszatérést a római katolikus lengyel király fennhatósága alá, illetve a csatlakozást a muzulmán oszmán szultánhoz vagy a krími kánhoz, esetleg a „velük egyhitű” pravoszláv orosz cárhoz. A radán jelen lévők – a hetman javaslatát elfogadva – egyöntetűen az orosz köteléket választották (Воссоединение, 1953/C: 460), de az ortodox egyházi vezetők, Szilveszter Koszjov kijevi metropolitával az élen ellenezték ezt a lehetőséget. Az ortodox egyházfő a későbbiekben kijelentette, hogy nem ért egyet a perejaszlavi egyezmény tartalmával, amely amúgy is csak Hmelnyickijt és a Zaporozsjei Hadat kötelezte, nem pedig az ortodox papságot, amelyre külön egyházi törvények vonatkoznak. Így annak ellenére, hogy Nyikon moszkvai pátriárka már 1654-ben megkísérelte az ukrainai ortodox egyház moszkvai patriarchátusba integrálását (kivonva a konstantinápolyi pátriárka hatásköréből), az ukrán egyházi klérus ellenállása miatt ezek a próbálkozások 1686-ig kudarcot vallottak. A moszkvai patriarchátusnak a kijevi érsekség feletti egyházi joghatósághoz csak 1686-ban sikerült megszereznie a konstantinápolyi pátriárka beleegyezését, elsősorban a cári kormányzat nyomására.

A HETMANÁTUS KORA (1654–1764)

1654-ben az ukrainai területek önként csatlakoztak Oroszországhoz, amiért cserébe az orosz uralkodóknak engedményeket kellett adniuk a központosított kormányzás alkalmazásából, és privilegizált helyzetet biztosítottak a csatlakozott ukrainai területeknek az orosz államon belül. Az orosz kötelékbe került ukrán területekből kialakult, autonóm jogkörrel rendelkező Hetmanátus (1654–1764) hivatalos elnevezése a katonai alapon szerveződő Zaporozsjei Had lett. Ez a kategória egyszerre jelölte a cári szolgálatban álló hatvanezer fős kozák sereget és az adminisztratív szervezetet is. Az 1654. évi márciusi cikkelyek (Воссоединение, 1953/C: 560–570) a cár hatalmát a Hetmanátus területén az adószedésre, valamint a hetmani külkapcsolatok bizonyos fokú ellenőrzésére korlátozták. A hetmani kormányzat a belpolitikájában önálló jogkörrel rendelkezett. Alekszej Mihajlovics cár, miután 1654-ben „hatalmas uralkodói keze” alá vette Ukrajnát, kezdetben egyáltalán nem szólt bele a Hetmanátus kormányzásába. Kevésbé következetes ukrainai politikájával az orosz uralkodó hozzájárult a Zaporozsjei Hadon belüli megosztottsághoz és a hetmani kormányzatban újra meg újra jelentkező függetlenedési törekvésekhez. Ez utóbbi cél megvalósítása érdekében a hetmanok a lengyel, tatár, török vagy svéd orientációt választották. Ennek az lett az eredménye, hogy 1662-re a Hetmanátus területe két részre szakadt: a Dnyeper bal parti területei megmaradtak a cár hű-

ségében, míg a jobb parti Ukrajna fokozatosan visszacsatlakozott a Rzeczpospolitához. Az 1667. évi andruszovói egyezmény (Акты ЮЗР, 1869: 173–176) értelmében a lengyel és az orosz kormányzat Ukrajna területét a Dnyeper mentén hivatalosan is két részre osztotta. A keleti területek az orosz uralkodók birtokában maradtak, és a Hetmanátus erre a régióra szorult vissza, míg Nyugat-Ukrajna visszakerült a lengyel–litván államhoz, és ott is maradt Lengyelország 18. század végi felosztásáig.

Az Ukrajnáért folytatott „kelet-európai harmincéves háború” (Gebei, 2001: 9) (1654–1686) során Oroszországnak egy erős tartományra volt szüksége. Ezzel magyarázható, hogy az északi háború idején, 1708-ban svéd oldalra állt Ivan Mazepa „árulásáig” a Hetmanátusban nem születtek a kelet-ukrajnai régió privilegizált helyzetét célzó drasztikusabb megszorító intézkedések a cári kormányzat részéről. I. Péter centralizációs politikája következtében azonban a Zaporozsjei Had önkormányzati joga jelentősen leszűkült, és a megszorítások az őt követő uralkodók idején is folytatódtak. II. Katalin cárnő végül 1764 januárjában lemondatta az utolsó hetmant, Kirill Razumovszkijt, majd 1764. november 10-én elrendelte a Hetmanátus megszüntetését. Ezzel lezárult a kelet-ukrajnai területek teljes integrációja az Orosz Birodalomba.

ÖSSZEGZÉS

III. Zsigmond lengyel–litván uralkodónak a Rzeczpospolita területén a vallási egység megteremtésére irányuló törekvése, az 1596. évi breszti vallási unió és az ukrajnai ortodox egyház törvényen kívül helyezése elindított egy olyan folyamatot, amelynek szinte egyenes következménye lett az 1648–54. évi ukrajnai mozgalom és Ukrajna Oroszországhoz csatlakozása. Az ortodox vallás védelme lett azon ösztönzőerő, amely a 17. század közepére összefogta és közös fegyveres fellépésre sarkallta az egész ukrajnai társadalmat a lengyel–litván kormányzat diszkriminációs valláspolitikája ellen. Fontos kiemelni, hogy amikor 1654-ben a perejaszlavi radán és azt követően tárgyalásokat folytattak, akkor sem a cár, sem a hetman részéről nem elsődlegesen a közös történelmi múltra és az etnikai összetartozásra, hanem a két népet összekötő pravoszláv vallásra helyezték a hangsúlyt. A kijevi érsekség, jóllehet támogatta Ukrajna Oroszországhoz csatlakozását, továbbra is megőrizte integritását, és laza kötelékkel kapcsolódott a konstantinápolyi patriarchátushoz, egészen 1686-ig, amikor a moszkvai patriarchátus részévé vált.

Az ortodox vallás védelme lett azon ösztönzőerő, amely a 17. század közepére összefogta és közös fegyveres fellépésre sarkallta az egész ukrajnai társadalmat a lengyel–litván kormányzat diszkriminációs valláspolitikája ellen. Fontos kiemelni, hogy amikor 1654-ben a perejaszlavi radán és azt követően tárgyalásokat folytattak, akkor sem a cár, sem a hetman részéről nem elsődlegesen a közös történelmi múltra és az etnikai összetartozásra, hanem a két népet összekötő pravoszláv vallásra helyezték a hangsúlyt.

Felhasznált irodalom

- AKTA (1932): *Akta uniji Polski z Litwą, 1385–1791*, Kraków, Polska Akademia Umiejętności; Towarzystwo naukowe warszawskie.
- BALLA PÉTER (2014): A polonizáció nyertesei és vesztesei Ukrajnában a 17. század első felében, in FARAGÓ-SZABÓ ISTVÁN – GYÖNGYÖSI MEGYER – TAKÓ FERENC – TÓTH OLIVÉR ISTVÁN (szerk.): *Világunk határai*, Budapest, ELTE, Eötvös Collegium Filozófia Műhely, 283–310.
- BOJTÁR ENDRE (2011): Az utolsó pogányok Európában, Litvánia megkeresztelése, *Holmi*, 23. évfolyam, 2011/3., 387–399.
- CHUBATY, NICHOLAS D. (1954): Moscow and the Ukrainian Church after 1654, in *Ukrainian Quarterly*, 10. évfolyam, 60–84.
- GEBEI SÁNDOR (1985): Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez, *Századok*, 119. évfolyam, 1985/1., 97–120.
- GEBEI SÁNDOR (2001): Nagyhatalmak vetélkedése Ukrajnáért a 17. század második felében, in GEBEI SÁNDOR (szerk.): *Emberék és eszmék... Tanulmánykötet Vadász Sándor 70. évfordulójára*, Eger, Eszterházy Tanárképző Főiskola, 193–204.
- PELESZ, JULIAN (1881): *Geschichte der Union der ruthenischen Kirche mit Rom*, Bd. II, Würzburg–Wien, Mechithariste Buchdruckerei.
- SASHALMI ENDRE (2008): Az autokrácia ideológiája a tradíció és a modernizáció szemszögéből Nagy Pétertől 1906-ig. Megjegyzések a hivatalos orosz hatalmi ideológia kérdéséhez, in BODNÁR ERZSÉBET – DEMETER GÁBOR (szerk.): *Tradíció és modernizáció a XVIII–XIX. században*, Debrecen, DE Történelmi Program, 20–32.
- ZRODLA DZIEJOWE (1878): *Zrodla Dziejowe Tom. IX. – Sprawy woloskie za Jagiellonow* Warszawa, Gebethner i Wolff Aleksander Jabłonowski.
- АКТЫ (1851): Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, Т. 4. 1588–1632. Санктпетербург, Типография Эдуарда Праца.
- АКТЫ ЮЗР (1863): Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, Т 1. 1361–1598. Санктпетербург, Типография Эдуарда Праца.
- АКТЫ ЮЗР (1869): Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией, Т. 6. 1665–1668. Санктпетербург, Типография Эдуарда Праца.
- АРХИВ ЮЗР (1859): Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, Ч. 1, т. 1. Акты, относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. Киев, Университетская типография.

- АРХИВ ЮЗР (1861): Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе, Ч.2. Т. I. Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России, Киев. Университетская типография.
- АРХИВ ЮЗР (1863): Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе. Ч. 3. Т. 1. Акты о козаках (1500–1648), Киев, Типография А. Давиденко.
- БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ (1858): Источники Малороссийской истории, собранные Д. Н. Бантыш-Каменским, и изданные О. Бодянским, Т. 1. Москва, Университетская типография.
- БЕДНОВ, В. А. (1968): Православная церковь в Польше и Литве, Минск, Лучи Софии.
- ВОССОЕДИНЕНИЕ (1953/А) Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в трёх томах, Т. I. Москва, Издательство Академии Наук, СССР.
- ВОССОЕДИНЕНИЕ (1953/В): Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в трёх томах, Т. II. Москва, Издательство Академии Наук СССР.
- ВОССОЕДИНЕНИЕ (1953/С): Воссоединение Украины с Россией – Документы и материалы в трёх томах. Т. III. Москва, Издательство Академии Наук СССР.
- ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИЙ, Митрофан Викторович (1899): Акты Литовско-русского государства, Вып. 1. Москва, Университетская типография.
- ДОКУМЕНТИ (1961): Документи Богдана Хмельницького (1648–1657), Москва, Вид-во АН УРСР Москва.
- МАКСИМОВИЧ, Михаил А. (1877): Собрание сочинений, Т. 2. Киев, Тип. М. П. Фрица.

The Role of the Protection of the Orthodox Religion of the Ukraine's accession to Russia in 1654

ABSTRACT

After the disintegration of the Kievan Rus and the Golden Horde, a significant part of the Ukrainian territories joined the Grand Duchy of Lithuania in the second half of the 14th century, within which the Orthodox Ruthenians were not discriminated against. The union of Krewo in 1385, which resulted in a personal union between the Kingdom of Poland and the Grand Duchy of Lithuania, the real union in Lublin in 1569, and the outlawing of the religious union of Brest and the Orthodox Church in 1596 started the process of strong Catholicization in the territory of the Polish-Lithuanian state. As a result of the religious discrimination of the Orthodox population, the entire Ukrainian society, led by the Cossacks, united against the Polish-Lithuanian government in order to protect Orthodoxy. In 1654, when justifying the accession of Ukraine to Russia, both Bohdan Khmelnytsky and the tsarist government primarily emphasized the common Orthodox religion connecting the two peoples.

KEYWORDS: Union of Krewo, Union of Lublin, Union of Brest, Kyiv Metropolis, Hetmanate

VARGA BEÁTA | Habilitált egyetemi docens, az SZTE BTK Újkori Egyetemes Történeti és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének vezetője, az SZTE Történeti Doktori Iskola Modernkori Programjának és Történettudományi Habilitációs Szakbizottságának, az MTA Magyar–Orosz Történész Vegyesbizottságának, valamint a Szláv Történeti és Filológiai Társaságnak a tagja.